

GHESAURUS

Tanulmányok
Szentmártoni Szabó Géza
hatvanadik születésnapjára

Szerkesztette
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését támogatta

Óbuda-Békásmegyer Önkormányzata

és a szerzők

A borítón látható portré 2007 áprilisában készült Nyizsnyij-Novgorod városában, a moszkvai Magyar Kulturális Intézet szervezésében létrejött Balassi-program sorozat alkalmával (fotó: Csörsz Rumen István)

© Szerzők, 2010.

ISBN 978-963-7341-86-1

Kiadja a *rec.it*i, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
[Borítóterv: Meszlényi Attila](http://rec.iti.mta.hu/rec.it</p></div><div data-bbox=)

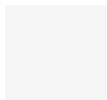
Tördelés: Csörsz Rumen István

Kötetterv, képszerkesztés: Szilágyi N. Zsuzsa

Kontrollszerkesztés, korrekció: Földes Zsuzsanna

Latin szövegek korrekciója: Lengyel Réka

Nyomda és kötészet: Print&Go Nyomda

KISS FARKAS GÁBOR

Rab és szolga¹

Balassi szerelmi költészetének egyik, eddig ismert forrásokból le nem vezethető jellegzetessége ez a fogalmi distinkció. A szerelmes költő előbb a szerelem rabja lesz, a gyötrő érzelem börtönében vergődik, ahogy azt gyakran olvashatjuk a Petrarca utáni reneszánsz költészetben: „Mert azt így jól látod, hogy vagyok te rabod, ha szinte megölelendesz” és „csak ezen könyörgök, hogy éngem mindenkor tarts tulajdon rabodnak” – szól Balassi is sokszor szerelméhez. (14. *Csak búbanat...*, 7. és 14. vsz.) A rabság a hölgy iránti feltétel nélküli és mindent feláldozni hajlandó odaadás állapota:

Tulajdona vagyok, szabad ő énvélem,
Rabja vagyok; medgyek [mit tegyek?], ha megöl is éngem,
Vagy csak gyötri lelkem:
Szabad, ihon vagyok, övé szegény fejem.

(4. *Bizonytal esmérem...*, 13. vsz.)

A szerelmes teljes életét a hölgynek ajánlja, és már akkor is szerencsés, ha a rabságot a hölgy elfogadja:

Fejemet, lelkemet, teljes életemet ajánlottam s vallottam,
Melyet szerelmesen és igen jó néven tőlem, rabjától elvett.

(2. *Cupido szívemben...*, 8–9. vsz.)

De az igazi jótétemény csak akkor éri, ha szerelme beteljesedik, és a hölgy rabból szolgáljává teszi. Ezt néha hiába kéri a szerelmes („Tégy te szolgáljává engem, én édes drága szépségem”; 23. *Keserítette sok bú és bánat szívemet*, 6. vsz.). De elérkezhet a várt pillanat, amikor rabból szolgáljává lesz:

Ezelőtt néki csak rabja voltam, őtet jutalom nélkül szolgáltam,
Rabságból kivett, szolgáljává tett, szolgálatom nem esik héában,
Mert ajakát, mint jó zsoldját, adja, hogy én megcsókoljam,
Szerelmével ajándékoz, csak hogy tovább is szolgáljam.

(5. *Nő az én örömem...*, 4. vsz.)

1 Elsősorban Szabó Géza személyes igyekezetének érdeme, hogy a 2004. év Balassi Bálint-émlék-év lett. Az ő biztatásának köszönhető az is, hogy az ELTE-n megrendeztük a fiatal kutatók Balassi-konferenciáját, és az alábbi probléma is abban az időben fogalmazódott meg bennem.

Míg a rab fizetség nélkül dolgozik és szenved, a szolga már elnyeri jutalmát egy csók formájában. A szolga maszkja alkalmas arra, hogy a már beteljesedett szerelemben is megőrizze a szerelmes virtuális alávetettségét a szeretett hölgy előtt. A Balassi által használt szavak a szerelmi járandóságra (*zold*, illetve *ajándék*) szándékosan homályosítják el és mossák egybe a szerelmi viszonyt ezt az egyszerű karitatív és fiskális felfogását. A szerelem ideológiájának ez az átgondolt felfogása Balassinak egész életművén átível, még egyik utolsó, *Az erdéli asszony kezéről* írt versében is visszatér: „Légyek ferge rabja, bátor ne szolgája, csak szinthe el ne vessen!” (ha nem lehetek szolgája, leszek bolond rabja, csak mellette lehessenek) – mondja utolsó versébéli szerelmének. A szerelmi szolgálat ebben a felfogásban a kölcsönös szerelemmel egyenértékű:

Szeretem bizony, csak viszont ő is engemet szeressen,
Szolgálatomért szemei elől engem el ne vessen.

(6. *Beteges lelke*..., 6. vsz.)

Ettől függetlenül Balassi számos költeményében a korábbi trubadúr-, illetve az azt továbbörökítő petrarkista hagyománynak megfelelően a szerelmes engedelmesség egyenrangú, egymástól nem sokban különböző formájaként kezeli a rab-ságot és szolgaságot (például a 40. *Engemet régolta*...). Ez az önálló szerelmi ideológiának nevezhető különbségtétel azonban bizonyos fokú elterjedtségre és népszerűsége tehetett szert, hiszen még a XVII. században fellépő, nagyrészt névtelen Balassi-követő költők között is találunk olyat, aki megőrzi ezt a distinkciót. A *Teleki-énekeskönyv* egyik ismeretlen szerzője üdvözlí így szerelmét:

Vidd meg követségem, s hitesd el, hogy rabja
Vagyok, lészek s lenni kívánok szolgája.

(RMKT XVII/3, 96. sz., 9. vsz.)

Az 1570-es évek második felére magyar nyelven is kialakulhatott egy költői kör, amelynek első fontos emléke *Eurialusnak és Lucretiának széphistóriája* (1577). Aeneas Sylvius Piccolomini latin szerelmi novelláját a kolofón szerint egy ismeretlen szerző (sokak szerint maga Balassi Bálint) fordította magyarra Sárospatakon, „az úr gombos kertjében”, a vár mellett, 1577-ben. A szerző nemcsak Piccolomini elbeszélésének szövegét fordította le a magyar változatban, hanem a későbbi II. Pius pápa saját költeményét visszavonó önbírálatát is, amely gyakran kísérette a korabeli kiadványokban a latin eredetét. Ha eltekintünk Balassi esetleges korábbi költeményeitől, ez az első magyar nyelvű szöveg, amely részletesen, és nem teljesen elutasítóan beszél az udvari szerelem tárgyköréről. A költemény cselekményének tanulsága egyezik a keresztény morál által megkívánt doktrínával: a szerelem csak bajt hoz az ember fejére. Ugyanakkor az emberi vágyak sodrásának, úgy tűnik, a kegyes érzelmek már nem jelenthetnek akadályt: a szereplők lélektani változásai-

nak indokolatlansága (például „miért hogy idegen országbéli ágyra gerjedez az én lelkem?” I/26. vsz.) csak erősíti azt az ellentmondást, ami a vágyak, a szerelem nyila, a csillapíthatatlan szerelem („ki hogyha felgerjed, semmi orvossággal eleit nem veheted?” I/49. vsz.) és a tisztaság eszménye, a lélek mozdulatai fölött gyakorolt társadalmi-egyházi kontroll gyengesége között feszül. Ez az ellentmondás egyfajta felmentés is lehet a kortárs olvasó szemében Eurialus és Lucretia számára: a Szerelem, a véghetetlen hatalmúnak leírt, kegyetlen gyermek (V/65–73. vsz.) ellen az egyedüli orvosság az, ha a legelső pillanatban elkerüljük:

Első indulatját ha eszedben vészed, könnyen azt megoldhatod,
De ha erőt vészen, miként az kiálló fát, nehéz kiszakasztanod.

A Pataki Névtelen Aeneas Sylvius nyomán lélek és test egyesüléseként írja le a szerető és szeretett együttlétét: emiatt elválásuk olyan, mint a test halála, azzal a különbséggel, hogy a halál után, a lélek eltávoztával a test már nem érez, de ha kölcsönös szerelem van a két fél között, mindkettejük lelke elhagyja a másikat. Ez a Balassinál is – marullusi minta nyomán – előforduló (17. vers), de a trubadúrok, majd a petrarkista líra által is kedvelt, a szeretők közti lélekcsereán alapuló szerelemfelfogás a Pataki Névtelennél jelenik meg először a magyar irodalomban:

Mely igen iszonyú fájdalom halálban légyen, azki nem tudja,
Két egymás szeretők elválását hogyha szívében meggondolja,
Eszében veheti, jóllehet az testnek nagyobb kínját láthatja.

Gyötrődik az lélek, elhagyván az testet, úgymint ő szeretőjét,
Lélek eltávozván, az test is elhagyja kínját, érzékenségét,
Csak egyik szenvedti, az másik nem érzi aztán az kinnak terhét.

De mikor két lélek egybenfoglaltatott szerelemnek általa,
Sokkal veszedelmesb, hogyha meggondolod, azoknak elválása,
Az érzékenységnek mert mind az kettőben egyaránt birodalma.

(V/42–44. vsz.)

Ennél lényegesebb Balassi-párhuzamra is találhatunk az *Eurialus és Lucretia* szerelemfelfogásában. Szerelmük felébredésekor Lucretia biztatására Eurialus is előbb rabbá lesz, ahogy Balassi később sokszor szerelmi költeményeiben (II/5: „Már te rabod vagyok, fényes semeidtől mert én megkötöztetém”; „Captivus sum tuus: nec iam mei amplius compos sum. Tu mihi et somni et cibi vsum abstulisti...”).² Majd Eurialus levelezésük során Lucretiát megkéri arra, hogy fogadja szolgájává:

2 Enea Silvio PICCOLOMINI, *Histoire de deux amants*, trad. intr. not. Isabelle HERSANT, A.-Ph. SEGONDS, Paris, Les Belles Lettres, 2001, 19.

„Szabad légyen immár nékem azt mondanom, hogy én te szolgád vagyok!” (II/86; „Liceat me dicere seruus Lucrecie sum”).³ Ahogy Balassinál, Piccolomini históriájában is a szolgaság a viszonzott szerelem szinonimája:

Ó, én Lukréciam, úrnőm, menedékem, fogadj engem kegyelmedbe. Mászt nem kérek, csak annyit írv, hogy kedves vagyok neked. Hadd mondhassam, hogy Lukrécia szolgája vagyok: a királyok és császárok is szeretik szolgáikat, ha kiismerik hűségüket. És még az istenek is viszonzszeretetre méltatják azokat, akik őket szeretik.⁴

Nem lehet kizárni, hogy a *rab* és a *szolga* hierarchikus megkülönböztetése Balassi szerelmi diskurzusában végső soron Aeneas Sylvius ellentétpárjára, a *captivus* (fogoly) és a *servus* (szolga) viszonyára, illetve a Pataki Névtelen fordítására vezethető vissza.

Szabics Imre foglalkozott legutóbb a szerelmi szolgaság kérdésével Balassi költszetében: „A szerelmi meghódolást a trubadúrok olyképpen tudták ’tovább fokozni’, hogy a Szerelem és a szeretett hölgy ’szolgájának’, sőt ’rabjának’ nyilvánították magukat, aki felett a *domna* korlátlanul érvényesíthette hatalmát és akarátát.”⁵ Az általa idézett példákban a trubadúrköltő (Bernart de Ventadorn, Peire Vidal) szolgasága annak az állapotnak felel meg, amit Balassi rabságnak nevez: a költő viszonzatlanul szerelmet vall hölgyének. A trubadúrszerelem beteljesülhetetlen volta miatt tulajdonképp nem is fordulhat elő az a csókkal jutalmazott állapot, amelyet Balassi szolgaságnak nevez. Ez a fontos különbségtétel hiányzik a Szabics Imre által idézett példákból, és további kutatás feladata eldönteni, hogy egyáltalán megtalálható-e a szerelmi engedelmesség (*obediensa*) vagy a nőszolgálat (*Frauendienst*) érett középkori szerzőinél. A szerelem, különbségtétel nélkül, mint egyszerre szolgaság és fogság, jól megfoghatóan jelen van a kortárs humanista költészetben is:

Aki szeret az *szolgát*: a *rab* követi szeretett hölgyét,
megtört nyakában igát húz, hátán tűri az édes ostorcsapásokat,
elviseli az ösztökét, és mint ökör húzza az ekét.⁶

3 *Uo.*, 27.

4 „Ego ea mente te sequor vt perpetuo te amem simque perpetuo tuus (...) Si sic me punis quia teamo: quid illi facies qui tibi damnum dederit aut malum. Ach mea Lucrecia mea hera mea salus meum refugium suscipe me in graciam: demum rescribe me tibi carum esse: nihil aliud volo. Liceat me dicere seruus Lucrecie sum: et reges et cesares amant seruos vbi fideles norunt. Nec dii dedignantur redamare qui amant. Vale spes mea meusque metus.”

5 SZABICS Imre, *A trubadúrlíra és Balassi Bálint szerelmi költészet*, ItK, 100(1996), 543–581, kül. 560–570. Vö. PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi, 1995, 62–63 és HORVÁTH Iván, *Balassi költészet* történeti poétikai megközelítésben, Bp., Akadémiai, 1982. Ez utóbbi két tanulmány fogalmilag pontosan kezeli a problémát, és elsősorban tipológiai párhuzamként tárgyalják a feudális viszonyt, valamint a trubadúrköltészetet.

6 „Quisquis amat servit: sequitur captivus amantem / fert domita cervice iugum, fert verbera

Balassi elképzelésének egyedisége azonban épp a *captivitas* és a *servitium* különbségéből fakad. Amennyiben fel is bukkanna a gondolat valahol, kézenfekvőbb összekötő kapocsként Piccolomini *Eurialus és Lucretiájára* gondolni.

Piccolomini valószínűleg nem egy kiforrott ideológia részeként vetette papírra e sorokat. Hasonló elképzelések nyomait megfigyelhetjük az Ausztriai Zsigmond számára írt udvarlólevél-mintájában, amelyet 1443. december 13-án Grazból küldött el. Hannibál, a numida hercegnek Lucretiához, az epiróta király lányához írt fiktív levelében Piccolomini ugyanezeket a sémákat mozgatja, de nem fogalmazza meg pontosan ezt a gondolatot. A királylány látványa teljesen lenyűgözi az ifjú numidát, csak hölgyére tud gondolni, és elmondja, hogy foglyul ejtette tekintete: „bevallom, hogy szeretlek, és arcod ragyogása foglyul ejtett.”⁷⁷ A hölgy részletes fiziognómiáját követően, amely egy elhallgatással (*aposiopésis*) zárul a keblek táján, Hannibál elmondja, hogy „hercegből szolgává tett jóerkölcösöd”. „Én szívesen szolgállok neked, és mást nem kérek tőled, csak hogy hadd szeresselek, és tőrd nyugodt lélekkel, hogy gazdagodsz szerelmemmel. Csak ezt kérem, igénylem, követelem, semmi mást nem. Hadd mondják, hogy a szeretőd vagyok, mert a szeretőd leszek és szolgád, amint beleegyezel.”⁷⁸ Jól láthatóan a Balassi-féle dichotómia itt csak csírájában van jelen: a numida ifjú fogoly, és Lucretia kelleme már szolgává tette, de a szolgálat feltételhez kötött: a hölgy beleegyezésén múlik. Bár Piccolomini itt nem beszél testi kapcsolatról, sejtethető, hogy a beleegyezésnek milyen formát kell öltenie, mert a levél végén Hannibál saját fizikai állapotát kezdi dicsérni. Ahogy Balassi, Piccolomini sem használja következetesen ezt a megkülönböztetést (az *Eurialus és Lucretia* példája akár egyszeri gondolatkísérlet is lehet!), de ez továbbra sem zárja ki, hogy Balassi elmélete tőle származhat.

Mint ismeretes, Aeneas Sylviust sokat foglalkoztatta a szerelem kérdésköre; számos levelében és művében beszélt problémáiról, jelentős részben saját tapasztalata alapján. Megtérése előtt alapvető ellentétben állott ezzel kapcsolatos felfogása az askzétikus, testiségtől mentes szerelemmel. Amikor fiát, aki a bázeli zsinat alatt született egy angliai asszonytól, apjához akarta küldeni, hogy az gondját viselje, azzal indokolta tettét, hogy a szerelmi vágy a természet adománya, és vétek lenne elítélni ezért bárkit.

tergo / dulcia, fert stimulus, trahit et bovis instar aratrum.” Baptista Mantuanus, 1. ecloga, 114–116, 65. Baptista SPAGNUOLI, *The Eclogues of Baptista Mantuanus*, ed. Wilfred P. MUSTARD, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1911, 65. Mantuanus *Bucolicája* a XVI. század első felének egyik legnépszerűbb iskolai költeménye volt.

7 Eneas Silvius PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques, Cinthia – Historia de duobus amantibus – avec L’ystoire de Eurialus et Lucrese d’Octovien de Saint-Gelais (avant 1489) – De remedio amoris*, éd. Frédéric DUVAL, Brepols, Turnhout, 2003, 78.

8 „ex duce me servum tuum fecerunt [sc. mores tui]”; „Ego igitur libens servio tibi, nec aliud a te postulo, nisi ut amare me sinas, et animo equo feras, si mei ditaris amatu. Hoc est quod volo, peto, exigo, nil postulo plus. Fer tuus ut amator dicar: nam et amator ero et servus, tu modo annuas.”

Nem kőből vagy vasból van a fiad, hiszen magad is hús-vér ember vagy. Tudod jól, mekkora egy kakas vagy te is, de én sem vagyok egy herélt; forró a vérem, és nem vagyok annyira álszent, hogy inkább a jóság látszatára törekedjek, mintsem magára a jóságra. Őszintén megvallom vétkem (...), széles körben terjed ez a betegség, ha betegség az, hogy használjuk, amit a természet adott. Mert nem tudom, hogy mire fel kell annyira elátkozni a szeretkezést, amikor a természet, ami semmit sem tesz feleslegesen, maga szülte ezt a vágyat minden élőlénybe, hogy az emberi nem fennmaradhasson.⁹

Visszatérő vallomásai, miszerint a szeretkezés fontosabb számára, mint az evés („ego magis Venerem amo quam cibos”),¹⁰ vagy hogy szinte a szerelem menekül előle, és nem viszont („ut verum fatear, magis me Venus fugitat, quam ego illam horreo”)¹¹ a széphistória felfogásába is átszűrődtek. Euryalus vívódik, hogy engedjen-e a szerelem csábításának, de végül az az érv meggyőzi, hogy a természet törvényeivel nem érdemes szembeszállni („Naturalis est hec passio” „Quid ego nature legibus renitar?”).¹² A természet törvényei a társadalom keresztény intézményeit is felülírják: a házasság törvénye, hogy akinek ronda férje van, felesége szeretőt fog keresni, és a férj ezt kénytelen lesz tűrni (*Cinthia* 19).¹³

Azt, hogy a széphistória végső tanulságként a szerelem veszélyére utal, és azt mondja, hogy mindig keserűséget és fájdalmat okoz, nem kell feltétlenül keresztény moralizálásként felfognunk. A szerelemnek már az antikvitásban is gyakran gyötrelme a végeredménye (például: Catullus, 76. vers, Propertius, III, 25; Ovidius, *Szerelmek*, III, 11a és 11b),¹⁴ és Aeneas Sylvius nem utal közvetlenül a végkifejletben erkölcsi, morálteológiába ütköző problémákra. A szerelem az emberi állapot, a *humana condicio* része: „tudom, hogy milyen az ember élete” –

9 *Der Briefwechsel des Aeneas Silvius Piccolomini*, ed. Rudolf WOLKAN, Wien, Hölder, 1909 (Fontes rerum Austriacarum ser. 2, 61; a továbbiakban: WOLKAN), ep. 78, I, 189 „certe nec lapideum nec ferreum genuisti filium, cum esses tu carneus. scis, qualis gallus tu fueris at nec ego castratus sum, neque ex frigidorum numero, nec sum ypocrita, ut videri bonus quam esse velim. fatebor ingenue meum erratum (...) late patet hec pestis, si pestis est naturalibus uti, quanquam non video, cur tantopere dampnari coitus debeat, cum natura, que nichil perperam operatur, omnibus ingenuerit animantibus hunc appetitum, ut genus continuaretur humanum” (1443. szept. 20.). Mint Eric Morall megjegyzi, Piccolomini itt Boccaccio Guiscardusát idézi hallgatólágoosan. (Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, Niklas von WYLE, *The tale of two lovers, Eurialus and Lucretia*, ed. Eric John MORALL, Amsterdam, Rodopi, 1988, 22.)

10 WOLKAN, I, 440.

11 PICCOLOMINI, *Opera omnia*, Basel, Henricpetri, 1571, 579. Ep. XCII.

12 Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, i. m., 112; a szöveg értelmezéséhez lásd DUVAL kitűnő esszéjét: 22–23.

13 *Uo.*, 64.

14 Perrine GALAND-HALLYN, *Pie II, poète élégiaque dans le Cinthia = Pio II e la cultura del suo tempo: Atti del I convegno internazionale*, 1989, ed. Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI, Milano, Guerini, 105–117.

írja megértően Ausztriai Zsigmondnak.¹⁵ Ez a társadalmi és egyházi kontrolltól független, emberi állapotra visszavezethető szerelemfelfogás különösen vonzó lehetett Balassi számára.

Eurialusnac és Lu-
CRETIANAC SÉP HISTORI
AIA, MELYBEN MEG IRÁ
tatic egymáshoz valo nagy szerelmec,
mely szerelemből végre Lucretiá-
nacköuek zéc bőrnýú
halála.

AD NOTAM.
Időd szép viragat, termeted szépséget süucm-
miért hívastod.

NYOMTATTOT COLOSVARAT
az ó Várban, 1592. Eftendőben.

15 „scio nanque humane vite condicionem”. Henriette HARICH-SCHWARZBAUER, *Antike Liebesdiskurse in der Historia duorum amantium des Aeneas Silvius Piccolomini = Enea Silvio Piccolomini: Uomo di lettere e mediatore di culture; Gelehrter und Vermittler der Kulturen: Atti del Convegno Internazionale di Studi, Internationaler Studienkongress Basel 21.–23. April 2005*, a cura di – hg. von Maria Antonietta TERZOLI, Basel, Schwabe, 2006, 149–168, különösen 156–160.